

Хальмгуд Арэсән негдгч революцин цагт

Эн зун джилин түрүнлэ Хальмг таньгчч Арэсән хаана медрлин ард хопрен, му, газа захин нег халхнь болдж йовла. Тингхд Аадрихна боли Ставропольск губерньсин медрлд орджасн хальмгудин дөрвнэ кесн гурвн хувас давунь хальмгин тег чадж бйасн. Хальмгуд цон-цббгар алдад, гасрад Куман, Терек, Оренбургск боли Уральск чигн теегар йохасн.

Тер цагт Хальмг таньгчч нурсьж малар теджал кедж, нүүдл йосн болдг. Ик-Дөрвд нутга хальмгуд газр хагылад, нег ормдан нүүл уга селадар бйасн. Теднэ эдл-ахууд селача орс крестьян улсин эдл-ахугьас эдл-аху ягьджд бэрджд өскдиги крестьян улсас меддж, дурта кесилт авч йовла. Багь-Дөрвдэ цын Кенин эргин шиир тар хальмгуд бас чигн адгьм хагылдг болдж, үвч уурихав. Кок тенгьс боли Иджл голин эргид хальмгудар загьсна код-салхин хальмгуд ик болцхав. Зарм джяхин эрд аргь йамган хаяд загьнд кодлмшт оджд адж бйасн болдж заргддг

таньгччин ах эб-лн кодлмшч амтнэ баячуд, нойдуд, аг газрар бйасн орс дж эдлг билэ. Мах, цагт Хальмг таньгччас ж, орс олн балгьсна хулдг бйасн. Халь-арсдин гүүлганэ мал Гер цагин олн миньгын ик баячуд Кензеев, Бадмаев Цери, нань малан улм өскх дээрэн, сч аргь саянар хяадг билэ. Аадрихид, Ростовд, жаксд болдг малин гаяхулд малнь сая болсн учрар нег-мбрэ өгдг бйасн.

Нурсьгджд ганцхн баячуд аду өск-дг бйадж. Хальмг таньгччд бйасн адуна 76,6 процентнь баячудин гарт бйасн. Зарм баячуднь, үл-гүрнь, зйаснь Онкоров Цебек-Джала, Леджинов Цаган-Убуш эн хордгч зун джилин түрүнлэ кесг миньгын мортэ бйадж. Зйаснь Онко-ров Ц. Д. 1904 джилд шаньгьа тоогин бийарнь зургьан миньгь гар мортэ йовджд.

Хордгч зун джилин түрүнлэ Хальмг таньгччд гүүлганэ олз оруулдг предприятияс тогтсн мөн. Улгүрнь, Индык-Мацк нутгт Бюевеи гидг нег байн арв шаху магазин-лавкта дее-ран, загьсна салгта боли загьсчирас загьс авдг савта бйадж. Манцын Ке-цд Кензеевин ковүд ах-дүүгьарн юм гүүлдг ик магазинтэ бйадж. Джилдан тер магазиндн зугл — зун гэви миньгын арслнга эд-тавр кү-редж хулдг бйадж. Хошуд нутгт икар гүүлгэ, арсм кедж олз үздж йовсн Шонхоровин ковүд бйадж. Ик - Дөрвд нутгт магазинтэ Пальте-ев, Шарманджиев гидг нань чигн тиним улс йовджд.

Тер цагт Хальмг таньгччин эконо-мик, ганцарн нойрхджд бэрджд йов-сн орс буржуазий-баячуд бйасн. Арсм -кюрсмин, гүүлганэ туск боли промышленн предприятияс, дакад дее-ринь Хальмг таньгччин газр, усна сян тоотнь мел теднэ гарт йовджд. Таньгчч үлү газрта гитгьад, эс гидж алвн гитгьад хальмгин газрас тач гаргьад, хаана йосн Хальмг таньгч-чин сян газринь орс кулакудт, ик малта баячудт таслад өгдг болв. По-пов, Степаненко, Чапыгин, Мисюр-ин, Карпенко боли нань чигн тиним баячудин олн миньгын толгьа мал Хальмг таньгччин газрин саянднь идшлдж йовсн. Улгүрнь, кулак Ку-рдубин оброчн статья нертэ хальмг газрар 2500 хө, 1500 бод мал, 200 гар мөр хярүлдг бйадж. Степаненко, Лопатин гидг хойр байн хальмг те-егт 7000 хө, 1000 гар бод мал бй-ард бйадж. Ик-Цоохр нутга бргн, у-теегт Аадрихна мехл цутган таньд

Мисюрин гидг байн торгын нооста олн миньгын хө хадгьлдг бйасн.

Тингьад, хордгч зун джилин түрү-нас авн Хальмг таньгччд эклэд ка-питалистическ йовдл, бйадл- тогтджд гарсн. Эн йовдл мал хулддг арсм кедг, промышленн гүүлганэ предпр-иятьс тогтаджасн, хальмгин угатнр эврәннь хар юлсән хулддг болсн ца-гла бүрджд гарсн. Болв, капитали-стическ йовдл, бйадл Хальмг тань-гччд генткн күрч ирснн биш, уда-нар тач, тер цагин эгл хар хальмгудт ик зовлнь үзүлджд токтасн. Хальмг таньгччин эдл-ахууд боли олна дотрк йовдл бйадл 1892 джилин «сулдхв-рин» хөбн чигн феодальн цагин йо-всн, бйадл, тер өмнк кевтан бйагьа бйасн. Эн учрар Хальмг таньгччин экономик ард үлгьад, уданар делгдржд гарх дее-ран, таньгччин эврәннь баячуд үзүлджд гарлгын хаш-нудусн болдг. Хальмг таньгччин мал, газр усн икар эзлчкн эздүднэ Гюмень, Тундутов, Гахаев нойдуд, Онкоров Цебек-Джал, Бадмаев Цери нань чигн зйасньгүд бйасн.

Хальмгудин экономик боли бйах бй-адл саянар медт И. А. Житецкий ии-гджд бичсн: «Теегин малин збөр ну-ргьджд цббкн күүнэ гарт бйанэ. Тер теегин баячуд, негдвар, теегин сян хадгьта, ик уста газр-инь цутгагьинь эзнэ, хойрдвар, те-дн танцарн теегт маларн ик у газр эзджд авад, дала аду, хө эс гидж те-мэ хярүлджасн, цбн малта эздүд-хальмгудт нүүджд бүүрлх орм йирип олдг уга бйасн».

XIX зун джилин сүүлэр XX зун джилин эклээр кимдэр зарлгын күч авад, даждржд эдлгын икдсн учрар хальмгудин эдл-аху, гер-мал доргш-ан ордж үгьарв. Малар бйадг олн хальмг үгьарв, мал уга угатнр болад, яльчд ордж заргдв. Тиним угатя хальмгуд эврәннь теегин баячудт зар-гдад, эс гидж таньгччас газа газр ордж кодлмш хяадг болцхав. Халь-мгин угатрин ик зунь Кок тенгь-син ювэ ордж, Иджл голин ам бй-

рдж загьсна кодлмшт зартцхав. XIX зун джилин хуучар тер газрин загьсна салгудт кодлгд улсин эгц өрәлн хальмг з а л у л с билэ гидж И. А. Житецкий келсн бйадж. Ганцхн шүүгүл татдг кодлм-шч-хальмгуд 6000 гар күн бйасн. XIX зун джилин дунд сугьар Кок тенгьсар боли Иджл толар бйасн ба-ячудин загьсна салгин кодлмшч-хальмгуд ик үнтэд тоолгдг бйадж. Ё-лгьадж хяладг шицжлч Д. И. Бю-ллер кодлмшч-хальмгудин тускар ии-гджд бичджд: «Мууд идждсн бат цо-гцта, күнд кодлмш кен гидж дасн, олн түрү - зүдү үзсн хальмгудас дее-итклтэ боли цуцрхан меддг уга кодлмшч улс Аадрихна загьсна салгудт, давсна кодлмшт, уга юмн».

Загьсна баячуд, селанэ кулакуд хальмг кодлмшчнриг, угатнриг арси-нь авч зардж йовсн. Кодлмшч хальмгин күч-көлс кодлмшч орсин көлснэс хойр холван кимд тоолдг бйасн. Тер учрар чигн Аадрихна загьсч-баячуд кодлмшч хальмгуд цутгагьаснь дее-иткүлджд авч зардг бйасн.

XX зун джилин шинэр Хальмг таньгчч хойр дам зовлнь үзджд йов-вд. Негдвар, эврэ дотрк нойдуд, зйасньгүдин, баячудин үзүлдг зов-лнь, хойрдвар, газдин колониза-тормудин гаргьдг зовлнь.

Дотагин баячудин, газрагьас ирсн колонизатормудин үзүлдг зовлнь де-гд ик болад бйахлэ, кодлмшч-хальм-гуд кесг дажд теднэ өмнэс босджд ноолдсн. Колонизатор улсала ноолда кехларн, хальмгуд түрүлэд өөр шидр бйасн орс балгьснас малинь көбджд авдг бйасн. Колонизатормудин боли хальмг баячудин сй хяаджд, теднд нөкд болдж хаана йосн малин хулха болад бйадгн өмнэс ик догшин хар-слт-зака гаргьсн болдг.

Тингьлән, XX зун джилин эклэс авн хальмгуд эрлгь оруулджд, ө, гун-длан некдг болв. Улгүрнь, Багь-Дөр-вд нутга, Шарнут боли Багь-Ман-лан-Шемнр аамгин хальмгуд, газринь булагьад авчкхла, гундл өргджд ору-лджд өгсн эрлгьдән иигджд бичсн.

«Мана газрас 22 миньгын десятин, сян гисн газринь оброчн статья гидж нерадэд тач авад, (кулак коло-низатормудт өгчксна Б. С.) гар-гьчкснас нааран, өмнк хуучн ормарч нүүдг аргьмдн тасрв. Олн өрк, нань аргь уга болад, нутгиннь зун үзг ордж нүүцхав».

Хальмг таньгччин теегт бйасн ха-на колонизатормуд бийан дйалд, даждрад бйахлэ, гундл өргдг бйасн. Улгүрнь, 1899 джилд Нархин Дордж гидг хальмг гундлиннь эрлгьнд би-чджд: «Ноябрь сарин хуучар, нутгин приствин дарук Фельксон, орсгсн, бултсн хальмгуд хяаджд йовад, мана хотнд хазгуд дахулсн ирв. Тнд эцтн, намаг боли минн 60 наста эц-ким харгьсарн цокад, гүвдкьад, өөр-ан йовсн улст минн хөбнэс эркн биш гурвн хар хө бэрджд алтн гидж закв. Тедн заквринь тудн уга кү-цэв».

Эврәннь баячудла боли орс коло-низатормудла кесн эгл хальмг хар-чудин ноолдан 1905 — 1907 джил-мүлт болсн орсин түрүн революцин цагла күч авсн.

Хаана йос хамхлар босджд ноолда гаргьсн орс пролетариатас боли күч-көлсчирэс дамшлт авч, тедниг дахджд Хальмг таньгччин эгл хар улс бас ноолда татсн. 1905 джилд Хошуд нутга олн аьнгин хальмгуд газр дее-рас авн Шин балгьсна Луко-мские гидг кулакудла ик ноолда гаргьсн. Тер кулакуд тингхд Тюмнэ нойнас Шамбайские дачи гидг нертэ газр арендовать кедж авсн. Газрасм малан авч гартн, эс гидж туруна мөнгө өгтн гитгьад кулакуд шаххла, хальмгуд гарх, мөнгө өгх биш, хад-лгьинь маларн идүлэд, овалчкн өвсинь зббджд авад, хадлгь хадгьинь таслад бйасн.

Тавн хотна ахлачнр, тингхд халь-мгудиг тер Шамбайск арлас кеза-нас нааран бйагьа, өдлэ бйасн газра-снь, кулакуд Лукомские көбгьад бй-ахлэ, гундл бэрджд Аадрихна гуврт орулджд өгсн эрлгьдән иигджд бич-сн: «500 хальмг, аргь уга бо-лад, гер, хаша-хаалгьан хаяд, голин элстэ амнд ирджд бууцхав, тер газ-онь гер, хаша бэрджд авч бйагьа, нег боодг өвс чигн хурадж авч болшго, тедү дүнгьтэ малин идг уушар тату

газр. Бидн ик гидгар түрджанавдн. Тюмнэ нойна үрн-садна боли теднэ арендагормудин зөв угагьар зова-гыад, даждрад йовдг зовлнгыас ма-лин медрлин нүүдг улсин толгьач пристав бичсн.

Шамбайск арлын хальмгудин ноо-лдан дегд ут болад бйахлэ, аренда-гормуд Лукомские арендт авсн газ-ран хаяд, Тюмнэ нойнас хальмгудин гаргьсн гару некджд йоснд орс. Энүн дее-ран хальмгудин цүүган төгссн уга. 1907 джилин сентябрь сарин 30-д аамгин ахлачнр, хальмгудин элчнр болдж, Тюмнэ нойна шинэс үзүлджд ховлнь нутгин закравд келэд, Шамбайск арлын моднас гас-кех, түлэ кех, үүрмг мод авна бидн гиджд сурцхав. «Кемр ним иш эс өгхлэ, эс гиджд хярүнь удан болад бйахлэ, хальмгуд эврән бийсиннь сурсн юман, хальмгудт Шамбан арл йосн хярү өгтл күлал уга авцхав» гичхав.

Тюмнэ нойдуд боли теднэ үүл, тө-рән иткджд даалгьсн П. М Першин ке-сг дакджд Аадрихна гуврт — хальмгуд дурарн дегд зоргтэ юм гаргьад бйа-на гиджд заныгджд бйасн. Нег да-кджд тер Аадрихна гуврт иигджд би-чджд: «Кемр күн Шамбайск арл аре-ндт авхар седхлэ, хальмгуд тарагьад чилэхмн. Тедн өвс, хаша-хаалгь бо-лвас шатачкхмн. Унд иткл уга бйаджд болшго, тер юньгад гихлэ ним нег юм хальмгуд өмнн гаргьла».

1909 джилд тер Першин эврәннь эрлгьд иигджд бичсн: «Нег цббкн күн биш, 300 шаху хальмг бүклдән, дэврэд Тюмнэ нойна газрур ордж ирцхав. Тиним олн хальмгудин өмнэс юм кедг аргь уга болв. Йосар йос кел уга, дурарн күүнэ газрт өвс хадад, малан хярүлэд йовцхана».

Шамбайск хальмгудин ноолдан зббяр олн джилд тасрхан уга болв. Эврэ дотрин баячудин боли газрагьас ирсн колонизатормудин өмнэс боск-сн ноолдан бйасн. 1909 джилд хаа-на йосн Шин балгьснас, Аадрихнас хазгуд авч ирад тегдг арэ гиджд тер ноолдаг Хошуд нутгт дарсн юмн.

Тер джилмүдт Хальмг таньгччин нань чигн нутгудар хальмг күч-көб-лчнр ноолда кеджд йовсн. Улгүрнь, 1906 джилин зунар Ик-Дөрвдэ ну-тга хальмгуд, аамг-алвт уга йовсн Андрей Михайлов гидг зйасньган

дахад, «Амтн цутган дольгалджд бус-лджах цагла», хальмгуд арендт өг-хмн биш гитгэ бйагьл өгчксна газр ирад дурарн булагьад авчкв гиджд Сарпу-лин медрлин нүүдг улсин толгьач пристав бичсн.

Газр дее-рас боли Хальмг тань-гччд бйасн хаана ямгнр зовагьад бй-асн учрар нань чигн нутгудар халь-мгуд босджд ноолда кесн.

Хальмг таньгччин сургьульта-эр-дмтэ цбн улсин нүүрт йовсн, ну-ргьджд сургьуль сурджасн багьчуд, орс сургьульчнрта негн бйасн, тедн эгл хар хальмгудт тер көблддндн чидларн нөкд болдж йовсн. 1903 джил Аадрихид сургьуль сурджасн хальмг багьчуд босджд ноолда кесн. Энүн дее-рас «Искра» гидг больше-висток газет 1903 джилин май сар-ин 15-д 40-ч номертан «Гетач баг-шнр» гидт нертэ, Аадрихнас ирсн, зя-ннь барлсн. Тер темдгьсн заныгдн иигджд бичджд: «Пансионна гардч Ав-ров, өмнн реальн училищин халаврч бйагьад, хов-хоч заныг гиджд дасхсн. хяладжд асрджасн көвүдән хальм-сургьульчнр дегд догшар бэрад-бунт татулджд».

Ягьад пансионд бунт болсиг сая-нар шалгьджд, шүүджд медткэ гиджд Аадрихна гувр Газенкамф Хальм-таньгччин палатин Сусковский гидг мөшккчд даалгьсн. Сусковский авсн сурлгьандан сургьулин хальмг кө-вүдиг, «Йоста хорта бунтовшикүд» гиджд бичджд. Тер сурлгьар таньгччин попечитель гимназд сурджасн хойр хальмг көвү бунт толгьалсн улс ги-гьад сургьулясн боли пансионна көбджд гаргьад, тег оруулджд, бйарн йосна гарт хяладжйтхэ гиджд даалгь-сн.

Эн салу-салу, энд-тенд Хальмг теегар гаргьджд йовсн ноолдан, ор-көдлмшч боли күч-көблчнрин үлмэ-гьар йовджд, теднас гар авлгьна те-мдг. Тингьад, хальмг күч-көблчнр политическ бослгьнд боли револю-ционн-сулдхврин ноолдан орлдг болцхасн.

Орс олн амтнлэ хамдан Арэсән нааджд даждржджд йовсн цутг кели ам-тс, тер тоод хальмгуд, 1905 — 1907 джилмүдт политическ ноолдана ик дамшлт авчхасн.

Б. САНДЖИЕВ.